

URARTU VE FRİG DEVLETLERİNİN YIKILIŞINDA BOZKIR KAVİMLERİNİN ROLÜ *THE ROLE OF STEPPE TRIBES IN THE COLLAPSE OF URARTIAN AND PHRYGIAN STATES*

Doç. Dr. Veli ÜNSAL
Ahi Evran Üniversitesi
unsalveli@hotmail.com

Özet

Urartular ve Frigler Demir Çağ Anadoluşunun önemli uygarlıklarındandır. Her iki devlette kuruluşlarını tamamladıktan sonra bozkır kavimleri ya da atlı kavimler adı verilen topluluklarla mücadele etmişler ve onlar tarafından yıkılmışlardır.

Van Gölü Havzası'nda kurulan Urartu Devleti kuruluşundan kısa bir süre sonra Asur Devletinin duraklama evresinde olmasından faydalanarak sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Sınırlarının Kafkaslara kadar genişlemesi ile de bozkır kavimleri ile karşı karşıya gelmiştir. Urartu ülkesinin kuzey kesimlerinde önceleri Kimmerlerle başlayan bu mücadele sonraları Kimmerleri takip eden İskitlerle artarak devam etmiştir. Kimmerlerin Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeleri Urartu Devletini rahatlatmış ise de birçok şehri İskitler tarafından yakılıp yıkılan Urartu Devleti, yine bu bozkır kavmi tarafından tarih sahnesinden silinmiştir.

Sakarya Havzası'nda kurulan ve Midas döneminden itibaren güçlenmeye başlayan Frig Devleti ise Anadolu'da ilerleyişini sürdüren Kimmerlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Friglerin başkenti Gordion bile Kimmer istilasına karşı koyamamıştır. Frig kralı Midas'ın ölümü ile de Kimmerler Frig Devletine son vermişlerdir.

Bu çalışmada Urartu ve Friglerin Demir Çağ'da Anadolu'da oluşturdukları siyasi yapı, bozkır kavimleri ile karşılaşmaları ve onlarla olan mücadeleleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Frig, Kimmer, İskit.

Abstract

Urartians and Phrygians are important civilizations of Iron Age Anatolia. After completing their establishment, both states fought with communities called steppe tribes or nomadic tribes, and were destroyed by them.

The Urartian State, which was established in the Van Lake Basin, began to expand its borders shortly after its foundation, taking advantage of the Assyrian State's stagnation period. With the expansion of its borders to the Caucasus, it came across with the steppe tribes. This struggle, which started with the Kimmerians in the northern parts of the Urartian country, increasingly continued with the Scythians following the Kimmerians. Although the progress of the Kimmerians into Anatolia relieved the Urartian State, it was erased from the stage of history by Scythians, who also burned down many of its cities.

The Phrygian State, which was founded in the Sakarya Basin and grew stronger dating from the Midas period, had to fight against the Kimmerians who continued its progress in Anatolia. Even the Phrygian capital Gordion could not resist against the Kimmerian invasion. With the death of the Phrygian king Midas, the Kimmerians ended the Phrygian state.

In this study, the political structure formed by Urartians and Phrygians in Anatolia in the Iron Age, their encounter with the steppe tribes and their struggles with them will be discussed in detail.

Keywords: Urartian, Phrygian, Kimmerian, Scythian.

Urartu Devleti'nin Genişleme Siyaseti

Urartu Devleti kuruluş aşamasını tamamlar tamamlamaz, özellikle I. Sarduri (MÖ. 840-830), İşpuini (M.Ö. 825-810) ve Menua (M.Ö. 810-780)'nın saltanatları süresince, Asur krallığının zayıflamasından ve içişleriyle uğraşmasından da istifade ederek genişleme sürecine girmiştir (Piotrovskii, 1969: 45; Salvini, 1967: 79 vdd; Bilgiç, 1959: 44-48; Tarhan, 1982: 81 vd; Tarhan, 1983: 296 vd; Tarhan, 1986: 286).

Urartu Devleti'nin ilk krallarından biri olan I.Sarduri'nin faaliyetlerini kendi ifadelerinden ve Asur kralı III. Salmanassar'ın kayıtlarından takip etmekteyiz (LAR I, 584; Çilingiroğlu, 1994: 38; Ceylan, 1994: 191). I. Sarduri¹ gerçek anlamda Urartu Devletini kurduğu gibi, Tuşpa kentini de Urartu'nun yeni başkenti yapmıştır (Tarhan 1978, 61.; Tarhan 1982, 86.; Sevin 1979, 5).

I. Sarduri Asur dilinde kaleme alınan (UKN, 1, 117) ve Urartu'nun ilk yazılı belgesi olması ile önem kazanan Sardurburcu'nu² bize bırakan Urartu kralıdır. Bu belge Urartu için yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından önemlidir. Sadurburcu yazıtında kral kendini şu şekilde ifade eder:

"Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu³ şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim"⁴.

I. Sarduri dönemindeki tarihi olaylar ve krallığın yayılımı ile ilgili bilgilerimiz bu krala ait Sardurburcu yazıtından başka yazılı belge olmamasından dolayı son derece sınırlıdır. I. Sarduri tarafından oluşturulan yeni başkentin Van Gölü'nün doğusunda kurulması krallığın doğuya ve kuzeye yayılımı açısından dikkate değerdir. I. Sarduri'nin başa geçmesiyle krallık bölgede Asur ile mücadele edebilecek tek devlet haline gelmiştir. III. Salmanassar saltanatının 31. yılında (MÖ. 827) ordusunu Hubuşkia ve Musasir ülkelerine gönderir (LAR I, 588). Hubuşkia ülkesinden haraç alan Asur ordusunun komutanı Daian-Assur, Musasir'i de ele geçirir. Asur ordusu birçok Urartu kalesini yerle bir

¹ I. Sarduri'nin krallığı zorla ele geçirdiğine dair bazı kayıtlarda vardır. Bu durumu açıklayan en önemli kanıt başkenti Arzaşkun'dan, Tuşpa'ya taşınması ve Arame'den farklı bir sülaleden gelmesidir. Tarhan, 1978: 61; Tarhan, 1982: 86; Sevin, 1979: 5.

² Tuşpa/Van Kalesinin kuzeybatı eteklerinde yer alan bu yazıttan başka Asurca yazılmış Urartu krallarından İşpuini dönemine ait bir yazıt daha bulunmaktadır. Çilingiroğlu, 1994: 37, dpn. 42.

³ Yazıtta geçen Alniuni kenti ve taş ocaklarının konumu için bk. Belli, 1982a: 153-154.; Belli, 1982b: 115 vd.

⁴ HChI, no. 1/a-c; UKN, 1-3; Bilgiç, 1959: 45; Tarhan, 1978: 62 vd; Erzen, 1992: 27; Söz konusu yazıt metni birçok bilim adamı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tarhan, 1982: 82; Belli, 1982a: 152; Çilingiroğlu, 1994: 38; Ceylan, 1994: 191.

ettikten sonra ülkesine döner. Kayıtlardan, I. Sarduri döneminde, Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümünün Urartu hâkimiyetine girdiği ve yine bu dönemde Urartu egemenliğinin güneyde Musasir ülkesinin sınırlarına kadar ulaştığı anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1994: 41).

I. Sarduri'den sonra Urartu tahtına geçtiğini bildiğimiz İşpuini'nin hangi tarihlerde saltanat sürdüğü kesin değildir. Ancak Asur kralı V. Şamsi Adad (M.Ö. 823-811)'a ait bir yazıtta⁵ geçen "Ushpina'nın" İşpuini ile aynı şahıs olduğu dikkate alınırsa Urartu kralının M.Ö. 825 ya da 824'te tahta geçtiği kabul edilebilir⁶.

İşpuini Urartu'nun kendisinden önceki politikalarını devam ettirmiş, bayındırlık faaliyetlerini artırmış ve başkent in kuzeyinde, güneyinde ve doğusunda yeni kaleler inşa etmiştir. Sürdürülen bu politikalar devletin gittikçe güçlenmesi ve örgütlenmesi ile açıklanabilir.

Bu krala ait yazıtların bir bölümü yapım kitabeleridir. Bu yazıtlar Patnos⁷, Zivistan⁸ ve Aşağı Anzaf⁹ gibi yerlerde yapılan kalelerden bahsetmektedir. Bu kral hakkındaki bilgilerin bir diğer kısmını da yazıtların yanı sıra çivi yazılı ve resimli tunç eserlerden elde etmekteyiz¹⁰. Tarihi olaylar ile ilgili bilgi veren yazıtlar ise oğlu Menua

⁵ Adı geçen yazıtta V. Şamsi Adad şu ifadeleri kullanır: "...güneşin doğduğu yukarı denize kadar ilerledim. Mektira'nın oğlu Şarsina'nın -Hirsina- kentini, Ushpina'nın kenti ile birlikte ele geçirdim..." LAR I, 717; Sevin, 1979: 7.

⁶ İşpuini'nin tahta geçişi ve krallık süresi ile ilgili bilim adamları farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Tarhan, M.Ö. 830/825-810 tarihlerini önerirken (1983: 299), Sevin, İşpuini'nin tek başına hükümdarlık süresinin çok uzun sürmediğine değinerek M.Ö. 830/829-815 tarihlerini önerir (Sevin, 1979: 38; Sevin, 1981: 1); Belli, Tarhan ile hemen hemen aynı tarihleri M.Ö. 830-810 önerir (Belli, 1982a: 155). Çilingiroğlu, M.Ö. 825/824-810 tarihlerini (Çilingiroğlu, 1994: 42), son olarak Erzen ise M.Ö. 825-815 tarihlerini önerir (Erzen, 1992: 28).

⁷ Patnos'taki yapılanmanın ilk defa bu kral tarafından gerçekleştirildiği hakkında bk. HChI no. 5/b; UKN, 14-16; Balkan, 1960: 133-158; Balkan, 1964: 235-245; Sevin, 1979: 2, dpn. 4; Belli, 1982a: 155-156; Çilingiroğlu, 1994: 42, dpn. 56.

⁸ HChI, no. 2-4.; UKN, 4-12.; Sevin 1979, 2, dpn. 4.

⁹ Burney, 1957: 45; Fig. 2/b, 3; Hulin, 1960: 205-207; Kalenin inşa yazıtında kısaca şu ifadeler yer almaktadır: "Sarduri oğlu İşpuini, bu sarayı inşa ettirdi". Belli, 1992: 14; Başkent Tuşpa'dan, Anzaf Kalelerine ulaşan Urartu dönemi yol ağı için bk. Belli, 1977: 49-50, Lev. 1/3; Anzaf kalelerinde gerçekleştirilen ve benimde yer aldığım kazıların sonuçları için bk. Belli, 1992: 13-27; Belli, 1993: 3-32; Belli-Ceylan, 2003: 311-324; Belli-Ceylan, 2004: 175 vdd.

¹⁰ Urartu sanatının erken dönemine ait bu örnekler hakkında daha geniş bilgi için bk. Belli, 1983: 325-360.

ile ortak hükümdarlık yaptıkları dönemdedir.

İşpuini döneminde krallık Urmiye Gölü çevresinde kalan topraklara da bölgenin ekonomik zenginliğinden dolayı ilgi duymuştur¹¹. Bu bölgeye yapılan ve doğu seferi olarak değerlendirilen bilgilere, Erçek Gölü yakınlarındaki Karagündüz yazıtında (UKN, 24) rastlanır. Ayrıca, yazıtta Urartu kayıtlarında Barşua, Asur kayıtlarında ise Parşua olarak anılan bu ülkenin Urartu egemenliğine geçmesinden söz edilmektedir. Bu da Urartu devletinin Batı İran topraklarında söz sahibi olmaya başladığının kanıtıdır. Özellikle M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuzeybatı İran'da görülen, Urartu dönemi kale ve yerleşim yerlerinin çokluğu bu bölgenin Urartu devleti için taşıdığı önemi gösterir (Çilingiroğlu, 1994: 49, dpn. 88).

Gerek İşpuini'nin krallığı ve gerekse Urartu devletinin bu dönemdeki sınırlarının çizilmesi için önem taşıyan ve Musasir/Ardini¹² kentinin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen yazıtlardan birini çift dilli (Urartuca ve Asurca) Kelişin yazıtı (HChI, no. 9; Piotrovskii, 1969: 50; Çilingiroğlu, 1994: 42, dpn. 60) oluştururken, bir diğerini Urartu dini hakkında bilgi veren Meherkapı yazıtı (HChI, no. 10) oluşturur¹³.

Urartu kralı İşpuini tahta çıkışından kısa bir süre sonra oğlu Menua'yı tahta ortak etmiştir. Bu dönemde, Urartu tarihinde ilk ve son kez bir ortak krallık süreci görülecektir. Bu sürecin ne zaman ve ne şekilde başladığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir¹⁴. Bu ortak krallık sırasında Asur devleti M.Ö. 745 yılına kadar sürecek olan duraklama ve

¹¹ Urmiye Gölü ve çevresindeki tarım alanlarının zenginliği ve bölgedeki verimli ovalar için bk. Zimansky, 1985: 20-21.

¹² Urartuca adı ile Ardini olarak anılan kentin, Urartu yazıtlarında geçtiği yerler hakkında bk. Diakonoff-Kashkai, 1981: 9.

¹³ Yazıt, halk arasında Hazine Kapısı, Hazine Piri Kapısı, Kör Kapı, Yalancı Kapı ve Taş Kapı gibi adlarla tanımlanır. Bu tür kayalara oyulmuş iç içe üç kapıdan oluşan nişlerin en güzel örneklerine Meherkapı'dan başka Yeşilalıç ve Zivistan'da da rastlanmıştır. Genellikle içlerinde yazıt bulunan bu nişlerin dinsel bir işlev taşıdıkları bilinmektedir. Urartu tapınak kapıları ile benzerlikleri dikkate alındığında bu kapılardan tanrıların çıkararak insanlara görüneceğine inanılmıştır. Tarhan-Sevin, 1975: 395 vdd; Sevin-Belli, 1977: 367-379; Belli-Dinçol, 1982: 167 vdd; Çilingiroğlu, 1994: 44, dpn. 63-64; Urartu dini, anıtsal kaya kapıları ve tapınakları hakkında en yeni ve ayrıntılı bilgi için bk. Ünsal, 2013: 182, 188 vdd.

¹⁴ Bu konu hakkında henüz kesinlik kazanmayan farklı görüşler için bk. van Loon, 1966: 11; Burney-Lang, 1971: 133; Sevin, 1979: 14-15; Erzen, 1992: 28; Çilingiroğlu, 1994: 50-51.

gerileme sürecine girmişti. Urartu kralları İşpuini ve Menua bu süreci çok iyi değerlendirerek Urartu'nun genişleme politikasını sürdürmüşlerdir.

İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları sırada, Van Gölünün kuzey-kuzeydoğusuna askeri seferler düzenledikleri, çift yüzlü bir yazıt ile kanıtlanmıştır¹⁵. Bu yazıta göre krallar, Anaşe¹⁶, Witeruhi/Uiteruhi¹⁷, Luşa¹⁸ ve Katarza¹⁹ ülkelerine sefer düzenlemişlerdir. Bu sırada, Etiuhe²⁰ ülkesinden adı geçen topluluklara yardım gelmesine rağmen Urartu devleti bu topluluklardan 1.720 erkek, 1.670 kadın, 126 at, 13.540 büyükbaş ve 20.785 küçükbaş hayvan haraç almayı başarmıştır (San, 2000: 21). Bu ganimetler dikkate alındığında kuzey seferlerinin Urartu için ne derece kaçınılmaz olduğu daha iyi anlaşılır.

İşpuini'den sonra tahta çıkan Menua (M.Ö. 810-780) döneminde kuzeydeki Urartu faaliyetleri gelişerek devam etmiştir (Sandalgian, 1917: 319-320). Bu dönemde kuzeye, Aras vadisine, doğru düzenlenen seferler hakkında en geniş bilgiyi Menua'ya ait Körzüt Yazıtı'nda bulmaktayız (Dinçol, 1976: 19-30; Dinçol-Kavaklı, 1978: 30-34). Yazıttan, Urartu'nun ana hedefinin Erequa olduğu anlaşılmaktadır. Erequa ülkesi ise büyük bir olasılıkla Transkafkasya'nın güneybatı bölgesindeki İğdir ovası ve çevresidir (Diakonoff-Kaskai, 1981: 31).

Menua gerek askeri ve gerekse ekonomik alanda yaptığı etkinlikler sonucunda kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmiştir²¹. Aynı zamanda hâkimiyetine aldığı topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemiştir (Çilingiroğlu, 1994: 68-70). Menua buraya düzenlediği seferleri yağma

¹⁵ UKN, 20; Bu yazıttan başka Van gölü kuzeyindeki Kasımoğlu yazıtında da (UKN, 21.), Toprakkale yazıtında olduğu gibi hemen hemen aynı konular işlenmiştir. Bir başka ifadeyle söz konusu yazıtların üçünde de konu bütünlüğü vardır.

¹⁶ Eleşkirt'e lokalize edilmesi hakkında bk. Diakonoff-Kaskkai, 1981: 8.

¹⁷ Yukarı Aras vadisinde, olasılıkla Kağızman çevresinde yer aldığı belirtilmiştir. Diakonoff-Kaskkai, 1981: 102-103.

¹⁸ Bu ülke hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Diakonoff-Kaskkai, 1981: 52.

¹⁹ Diakonoff-Kaskkai, 1981: 48-49. Yazarlar bu ülkeyi Kars ve yakın çevresine yerleştirirler.

²⁰ Bu ülke, Sarıkamış civarı ile Gökçe gölün kuzeybatı kıyıları arasında yer alır. Bk. Diakonoff-Kaskkai, 1981: 34-35; Barnett, yazıtlarda adı geçen toplulukların Etiuhe ülkesinin sınırları içerisinde yer aldığını ifade eder. Barnett, 1982: 340.

²¹ Kuzeydeki zenginlikler için bk. Tylecote, 1981: 137 vd; Zimansky, 1985: 25-27; Pehlivan, 1994: 333, dpn. 67.

adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirmiştir. Bunu bölgede askeri amaçlı inşa edilen kale ve garnizonlar doğrulamaktadır (Pehlivan, 1991: 35, dpn. 9; San, 2000: 21; Köroğlu, 2001: 721). Kuzeyin önemli yollarını ele geçirmekle kalmamış, bu yolların güvenliğini de sözü edilen kalelerle sağlamaya çalışmıştır. Menua'nın akılcı kuzey politikası sayesinde, kuzey sürekli kontrol altında tutulmuş, bu politika kendisinden sonraki krallar için de örnek teşkil etmiştir.

Urartu krallığına Menua'dan sonra oğlu I. Arğişti (M.Ö. 780-756) geçmiştir. Menua gibi I. Arğişti döneminde de kuzeye duyulan ilgi devam etmiştir. Bu dönemde kuzeydeki en uzak noktalara sefer düzenlendiği bölgede bulunan Hanak/Ortakent²² ve Sarıkamış²³ yazıtları kanıtlamaktadır. I. Arğişti, Hanak/Ortakent yazıtında, bölgede bulunan Tariu ülkesini ele geçirdiğini ve daha sonra Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini ifade etmektedir. Yazıtta bizim için önemli olan konu, bölgeden ne kadar haraç alındığından öte adı geçen şehirlerin nerede yer aldığıdır. Dinçollar, Tariu'yu Hanak'a, Huşa, Bia ve Aşşalaşı'yi ise yazıtın yakın çevresine yerleştirir (Dinçol-Dinçol, 1992: 109). Konu bu açıdan ele alındığında yazıt, Urartu'nun kuzeyde ulaştığı noktayı göstermesi açısından özel bir önem taşır.

I. Arğişti'ye ait bir diğer yazıt Sarıkamış yazıtıdır. I. Arğişti bölgenin kontrolü için, Menua döneminde uygulanan vasallık sisteminden farklı olarak bölgeyi, merkezden gönderilen valiler²⁴ vasıtasıyla yönetmeyi uygun bulmuştur. I. Arğişti'nin uygulamaya koyduğu bu politika sayesinde kuzeydeki Urartu egemenliğinin daha kalıcı hale geldiği söylenebilir.

I. Arğişti'nin yıllığı olarak isimlendirilen Horhor yazıtları ve bunun kopyaları olan Eski Van şehrinde ki yazıt parçaları bu dönemin seferlerini özetler niteliktedir²⁵. Bunlara göre, I. Arğişti krallığının ikinci, on dördüncü ve olasılıkla son yıllarındaki

²² Yazıt hakkında yapılan ayrıntılı çalışmalar için bk. Dinçol-Dinçol, 1992: 110; Payne, 1995: 84.

²³ Yazıtın Türkçesi için bk. Ceylan, 2001: 42-43; Orijinali için bk. UKN, 130.; HChI, no. 89.;

²⁴ HChI, no. 82.; UKN, 128 B1; Ayrıca EN NAM adı verilen bu sistem hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sevin, 1979: 105; Belli, 1982: 156; Tarhan, 1983: 302; Pehlivan, 1984: 88, dpn. 121; Pehlivan, 1991: 36; Pehlivan, 1994: 333.

²⁵ UKN, 127 B1.; HChI, no. 81.; M. Payne, a.g.e., s. 75-76, 80.

seferleri kuzeye yöneliktir. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, bu bölge maden ve hayvancılık yönünden oldukça zengin bir bölgedir.

Bu yazıttaki bir başka önemli nokta, yerleşim yerleri açısından önemli bilgilerin bulunmasıdır. Yine bölgede varlığı bilinen ve yazıtta adı geçen 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir, bize bölgenin bu dönemde yoğun bir iskâna sahne olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Yazıtta adı geçen ve Çıldır gölü ile Gökçe göl arasındaki alanda yer alan Tariu²⁶ ve Uzinabitarna kentlerinin alınması (Diakonoff-Kaskai, 1981: 97), bu seferler sonucunda Urartu krallığının kuzeydeki en uzak noktaları egemenlik sahasına aldığını göstermektedir.

Bu dönemde krallığı etkileyen bir başka tehlike kuzeyden gelen göçebe kavimlerdir. Gökçe göl çevresinde yer alan Etiu ve Katarza ülkelerindeki birtakım olaylara karşı, I. Arğişti aldığı önlemleri krallığının onüçüncü yılındaki kayıtlarda anlatır: “o yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve tanrı Haldi’ye yalvardım...Etiu ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi²⁷ ve Katarza²⁸ ülkelerini ele geçirdim. İşgigulu ülkesine²⁹ kadar ilerledim...”³⁰

Yazıttan çıkarılan en önemli sonuç, ilerleyen yıllarda Anadolu’nun siyasi dengelerini bozacak olan İskitlerin Urartu kayıtlarında yer almasıdır (Van Loon, 1966: 15).

I. Arğişti tahta geçtiği yıllardan itibaren babasının yayılmacı ve ekonomik politikalarını takip ederek, Urartu devletini geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Kuzey seferlerini daha çok Aras nehrinin de kuzeyine gerçekleştiren I. Arğişti’den sonra Urartu’nun başına II. Sarduri (M.Ö. 756-730) geçmiştir. Urartu ülkesinin gücünün zirvesinde olduğu bu dönemde tahta

²⁶ Diakonoff-Kaskai, 1981: 83-84; Yazarlara göre Tariu ülkesi, Aşağı Çoruh Havzasında, Erzurum’un kuzeybatısında ve Çıldır gölünün güneybatısındaki alanda yer almaktadır.

²⁷ Diakonoff-Kaskai, 1981: 30-31.

²⁸ Yazarlar bu ülkeyi Kars ve yakın çevresine yerleştirirler; Diakonoff-Kaskai, 1981: 48-49.

²⁹ Diakonoff-Kaskai, 1981: 45.

³⁰ UKN, 127; Yazıtın Türkçesi için bk. A. Çilingiroğlu, 1994: 73.

geçen II. Sarduri, I. Argiştı zamanında sergilenen politikaları devam ettirmiş ve kuzeyin uzak noktalarından birine, Urartu'nun sadece bu dönemin de karşımıza çıkan Qulha ülkesi üzerine, iki sefer³¹ gerçekleştirmiştir. Bu ülkeye düzenlenen seferlerden birincisi, Van Kalesinde Analıkız olarak bilinen alandaki stelin ön yüzüne, ikincisi ise söz konusu stelin sağ tarafına yazılmıştır (Koroğlu, 2001: 727).

İşpuni döneminden II. Sarduri'ye kadar geçen zamanda, kuzeyin krallık için ne denli önemli olduğunu, bölgeye gerçekleştirilen seferlerin yoğunluğuna, gerek bölge gerekse bu seferler hakkında bilgi veren yazıtların ve bölgedeki arkeolojik verilerin çokluğuna bağlayabiliriz.

Bu genişleme siyaseti amacına ulaşmış ancak bu durum beraberinde başka sıkıntıları da getirmişti. Kuzeyde başlayan ve Urartuların "İşkigulu"³² olarak adlandırdıkları bozkır kavimleri ilerleyen yıllarda Urartu için büyük tehdit oluşturacak ve devletin sonunu getirecekti.

Urartu Devletinin Yıkılışı

II. Sarduri, Urartu'nun dış politikasını başarı ile uygulamasına rağmen, yenilgiler onun saltanatının son yıllarının hüsrana bitmesine sebep olmuştur. Yerine I. Rusa (M.Ö.735-714) geçmiştir. I. Rusa'nın saltanatının ilk yıllarına ait belge oldukça azdır. Bu dönemle ilgili bilgi veren yazıtlarda (UKN, 265-266), Gökçe Göl kıyısında iki önemli kalenin inşa edildiği kayıtlıdır. Haldi ve Teşeba adı verilen bu kaleler, kuzeyden gelen göçebe/atlı kavimlerin ya da bozkır kavimlerinin (UKN, 264; Belli, 1982a: 166), Urartu sınırlarını zorlamaları sonucu inşa edilmiştir.

I. Rusa, Gökçe Göl civarındaki seferini tamamladıktan sonra,

³¹ Bu seferlerin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Salvini'ye göre Qulha'ya düzenlenen seferlerden ilki M. Ö. 749, ikincisi M.Ö. 746 yılında gerçekleştirilmiştir (Salvini, 1995: 77). Melikishvili söz konusu seferlerin ilki için M.Ö. 750-748, ikincisi için ise M.Ö. 744-741 tarihlerini önerirken (UKN, 155 C, D), Barnett, seferlerden birincisini M.Ö. 750, ikincisini M.Ö. 744-743 yıllarına tarihlendirir (Barnett, 1982: 349 vd).

³² Urartuların bozkır kavimlerinden olan Kimmer ve İskitleri bu isimle tanımlamaları hakkında bk. Van Loon, 1966: 15 vd; Tarhan, 1984: 111, dpn 10.

Urartular için büyük öneme sahip olan Muşasir kentine yönelmiştir. Muşasir kralı, tahtını korumuş olmasına rağmen Urartu kralına kesin bir şekilde bağlanmıştır. Ayrıca Muşasir'in Asur'a yapılan seferler için bir çıkış noktası olarak kullanılmış olduğu da anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 40-41).

I. Rusa, tedbirli bir politika izleyerek, Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Bunu yaparken de Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler kuruyordu. Bu sırada, Asur tahtında bazı değişiklikler olmuş, III. Tiglath-Pileser (M.Ö. 745-727)'in yerine önce V. Salmanassar (M.Ö. 726-722) geçmişse de, daha sonra kardeşi II. Sargon (M.Ö. 721-705) tahtı zorla ele geçirmiştir. II. Sargon, bu olaydan hemen sonra, Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath birliklerini ağır yenilgiye uğratmıştır (LAR II, 5). Bu başarılı Kuzey Suriye seferinden sonra, Asur kralı bu bölgedeki egemenliğini tamamen hissettirmek için çalışmalarını arttırmıştır. Asur kralı Tiglath-Pileser zamanında kurulan casusluk teşkilatını genişletmiş ve başına prens Sanherib'i getirerek Urartu devletinin bütün faaliyetlerini sıkı bir kontrol altına almak istemiştir³³.

Sanherib'in II. Sargon'a göndermiş olduğu mektup tarih açısından oldukça önemlidir. Mektupta Sanherib, Kimmerlerin Urartu için büyük sorunlar yarattığını ve Urartu ordusunun yenildiğini bildirir. Bir başka ifade ile I. Rusa Kimmerler üzerine yaptığı seferde başarısız olmuştur. I. Rusa'nın bu seferi Kimmerlerin yoğun olarak yaşadığı kuzey ülkelerine karşı yapılmıştır. Ancak zamanla Kimmer yayılım alanı genişledikçe Kimmerler Urartu ülkesinin sadece kuzeyini değil doğusunu da tehdit eder hale gelmişlerdi. Öyle ki yakın zamanda ortaya çıkarılan bir mektup Kimmerlerin Urartu ülkesinin doğusunda gerçekleştirdikleri faaliyetleri hakkında bize bilgi verir. Bu mektupta yer alan "*Kimmerler gittiler. Mannea ülkesinden Urartu topraklarına girdiler*" ifadesi bu durumu kanıtlar. Buna göre Kimmerler, I. Rusa zamanında hem Kafkaslar hem de İran

³³ Casusların yazdıkları küçük kil tabletler daha sonra Asur arşivinde büyük kil tabletlere aktarılmaktaydı. Büyük tabletler örgütün başı olan prens Sanherib tarafından da imzalanıyordu.

üzerinden Urartu topraklarına girmişler, Urartu ordusunu mağlup ederek ordunun büyük kısmının tahrip olmasını sağlamışlar, ordu komutanı ve bölgedeki Urartu valilerini esir almışlardır. Bunun üzerine başkentine çekilmek zorunda kalan Urartu kralı I. Rusa, bu yenilgi sonucu başkentte başlayan isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır (Çilingiroğlu, 1997: 41-42).

Bu olaydan sonra, Asur kralı II. Sargon aradığı fırsatı bulmuş olmalıdır. M.Ö. 714'de Urartu kralı I. Rusa ve müttefikleri üzerine sefere çıkmıştır. Asur ve Urartu tarihi için olduğu kadar Kuzey Suriye ve Batı İran için de önem taşıyan bu sefer Sargon'un Sekizinci Seferi³⁴ diye adlandırılır. Bu yağma seferi sonucunda Asur Devleti, Urartu'nun gücünü tamamen ortadan kaldırılamamış ancak Urartu devleti bu yenilgi sonucunda kralı I. Rusa'yı kaybetmiştir³⁵.

I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına II. Arğişti (M.Ö.714-685) geçmiştir. II. Arğişti'nin saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça azdır (Piotrovskii, 1969: 125 vd; Çilingiroğlu, 1994: 98). Ele geçen az miktardaki yazıtta (UKN, 275-277) imar faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir. II. Arğişti döneminin en önemli olayı hiç şüphesiz özellikle Kimmerlerin başını çektiği göç dalgasıdır. II. Arğişti, kuzey bölgelerini istila eden Kimmerleri durdurabilmek için kuzeye doğru sefere çıkmak zorunda kalmıştır. M.Ö.707 yapılan savaş sonucunda Urartu kralı yenilgiye uğramıştır. Bu seferle ilgili bilgileri Asur kaynaklarından öğrenmekteyiz. Asur kaynakları II. Arğişti'nin de tıpkı babası I. Rusa gibi Kimmer egemenliğinde olan topraklarda büyük bir yenilgiye uğradığını yazmaktadır (Tarhan, 1978: 102). Urartu toprakları içerisinde geçerek batıya³⁶ yönelen Kimmerler, Friglerin başkenti Gordion'u yağmalamışlardır. Urartu kralı II.

³⁴ Büyük tarihi öneme sahip olan bu seferin ayrıntıları için bk. LAR II, 40-178.; Çilingiroğlu, 1977: 235-251; Çilingiroğlu, 1994: 94 vdd.

³⁵ I. Rusa'nın nasıl öldüğü hakkında açık bilgiye sahip değiliz. Ancak yenilginin acısı ve Kimmer baskıları neticesinde intihar etmiş olmalıdır. Çilingiroğlu, 1994: 98.

³⁶ Kimmerlerin batıya hareketleri için bk. Tansuğ, 1949; Tarhan, 1984: 109 vd.; Kimmer Kültürü, Kimmerlerin kökeni ve göç kolları için bk. Tarhan, 1979: 355 vdd.

Argiştı de Kimmerler'in geri dönme ihtimaline karşı Erzincan yakınlarında bulunan Altın-tepe kalesini inşa ettirmiş olmalıdır³⁷. II. Argiştı, doğu bölgesinde de kaleler inşa ettirmiştir³⁸. Yapılan bu imar faaliyetleri Urartu kralının doğuya doğru bir sefer yapmış olduğunu göstermektedir.

Urartu tahtına II. Argiştı'den sonra II. Rusa (M.Ö. 685-645) geçmiştir. II. Rusa'nın tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir. II. Rusa kendisinden önce tahta çıkmış olan I. Rusa ve II. Argiştı'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak bozkır kavimlerine düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu politikanın temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Bu dönemde uygulanan iskân politikasının iki amacı bulunmaktadır; bunlardan ilki, Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanması, ikincisi ise göçebe kavimler ile kurulan iyi ilişkilerin kalıcı hale getirilmesidir. II. Rusa ihtiyaç duyulan insan gücünü sağlamak için harekete geçmiş, Mannea bölgesinden kadınlar, Haliti/Pontus yöresinden erkekler, Frigya ve Hate/Kappedokia ülkelerinden yeni halklar getirilerek Urartu Ülkesine yerleştirmiştir (UKN, 278; Van Loon, 1966: 20 vd; Ögün, 1967: 68; Erzen, 1992: 37 vd).

II. Rusa akılcı politikası sayesinde, Kimmerlere yurt vermekle onlarla olası bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmıştır (Durmuş, 1997: 274). Bu yakınlaşmadan önce, kuzey bölgelerinin büyük bir kısmı da zaten Kimmer boylarının eline geçmişti. II. Rusa bu yerinde politikası sayesinde kendisine geniş bir hareket alanı bulmuş, aynı zamanda ezeli düşmanı Asur'a karşı da güçlü bir müttefik kazanmıştır. Kimmer-Urartu ittifakı Asur kralını endişelendirmiş, Kimmerlerden sonra İskitlerinde Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırlarına inmeleri bu devleti daha da güç duruma sokmuştur. Ancak Urartu ve Asur devletleri birbiriyle uğraşırken bölgede üçüncü bir güç ortaya çıkmıştır. Bu da Batı

³⁷ Bu kalenin inşası ve kale hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özgüç, 1966: 2 vdd; Özgüç, 1969; Klein, 1974: 77 vdd; Belli, 1982: 172; Çilingiroğlu, 1997: 43.

³⁸ Urartu sınırlarının genişliği açısından önem taşıyan ve Ardebil'den (Batı İran) Hazar Denizine giden yol üzerinde bulunan Savalan Dağı'nın eteklerinde bulunan iki yazıt ve tercümesi için bk. Çilingiroğlu, 1994: 99, dipnot 290.

İran'da gelişmesini tamamlayan Medler'dir³⁹. Bir süre sonra bu güç Urartu ve Asur için ciddi tehlike olacaktır.

Bu olaylardan sonra Urartu kralı II. Rusa, Supria bölgesinde çıkan isyanı yeni müttefiki Kimmerler sayesinde kısa sürede bastırmıştır⁴⁰.

Bu sırada Asur kaynakları İskit/İşkuza/Asquzai⁴¹, kralı İşpakai ile yapılan bir mücadeleden bahsetmektedir. M.Ö. 679'da meydana gelen bu mücadeleyi Assarhaddon Asur lehine çevirmeyi bilmiştir (LAR II, 207). Asur kralının kazanmış olduğu bu zaferin bütün İskit boylarına karşı kazanıldığını düşünmek mümkün değildir. Çünkü İskit baskısı bölgede her geçen gün artarak devam etmiştir. Urartu kralı, İskit boylarının topraklarından geçmelerine ve Asurla sürekli mücadele ettikleri Mannea Ülkesine yerleşmelerine izin vermiştir. Böylece II. Rusa, iki önemli problemi birden çözmüştür. İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış ve Asur'a karşı yeni bir müttefikte kazanmıştır. Ayrıca kendi savunmasını da ihmal etmeyerek, Batı İran bölgesi sınırlarına dayanıklı kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerden en önemlisi hiç şüphesiz ki, Bastam Kalesi'dir⁴². Rusa II, Batı İran'dan başka Anadolu'da da çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur.⁴³

M.Ö. 673'de İskitlerde de bir takım hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. İskitlerin⁴⁴ başına Bartatua/Partatua

³⁹ Medler, İran'ın Kuzeybatı ve Batı bölgelerinde Zagros dağları çerçevesinde kurulmuş bir devlettir. Herodotos, I, 59 vdd. Van Loon, 1966: 1.

⁴⁰ Diyarbakır'ın Kuzeybatısında olması muhtemeldir. Bu şehir sık sık Asur ve Urartu arasında el değiştirmiştir. Çilingiroğlu, 1994: 104, dpn. 304.

⁴¹ Bozkır kavimlerinden olan İskitlere Asur kaynaklarında verilen bu isim hakkında bk. Tarhan, 1984: 111, dpn 11; Durmuş, 1993: 26

⁴² Kleis, 1979; Kleis, 1988; TKU, 29, no. 12. Bu dönemde Urmiye Gölü'nün yakın çevresinde kurulan Kale Siah (TKU, 28, no. 7.), Kızkalesi (TKU, 29, no. 17.), Danalu (TKU, 28, no. 5.), Kaleoğlu (TKU, 29, no. 20.) ve Sangar (TKU, 28, no. 4.) kaleleri de Batı İran'ı kontrol altında tutmak için yapılan kalelerin bazılarıdır. Çilingiroğlu, 1994: 106, dpn. 312.

⁴³ Bu dönemde inşa edilen kaleler hakkında toplu bilgi için bk. Erzen, 1978: 17 vd.

⁴⁴ İskitlerin tarihi, kültürü ve Anadolu devletleri ile ilişkileri için bk. Durmuş, 1993: 25 vdd.; Durmuş, 1997: 279 vd.; Memiş, 2005.

geçmiştir. Bartatua Asur Kralı Assarhaddon'ın kızını istemiştir⁴⁵.

Assarhaddan'ın kızını Bartatua'ya verdiğini, daha sonraki olaylarda İskitlerin Asur'un yanında yer almasından anlamaktayız. Akriba evliliğine dayanan antlaşmanın ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Ancak Medler'in ve Babilliler'in birleşerek, Asur devletinin yıkılışına sebep olmaları bu antlaşmanın uzun ömürlü olmadığını gösterir. Assarhaddan'dan sonra Asur tahtına Asurbanipal (M.Ö. 668–627) geçmiştir. Yeni kral döneminde Asur ve Urartu gibi iki ezeli düşman arasında yumuşama olmuştur. Bu havanın iyi ilişkilere dönüşmesi için Urartu kralı II. Rusa, bir diplomatik heyeti Ninive'ye göndermiştir⁴⁶. İki devlet arasındaki bu yakınlaşma II. Rusa'dan sonrada devam etmiştir.

II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Babası gibi o da Asur ile sağlanan bu dostluğu sürdürmek istemiştir. III. Sarduri'nin, Asur kralına gönderdiği elçiler heyeti ile ilgili Asur kayıtlarındaki bilgilerde, iki devletin önceki yıllarda başlayan ve giderek artan Med ve İskit tehlikesine karşı ortak hareket edilmesi gerektiği yönünde bir takım görüşler yer almaktadır (LAR II, 871, 1035, 1046; Çilingiroğlu, 1994: 111).

Urartu kralının on yıl süren saltanatı boyunca herhangi bir başarısına rastlanamamıştır. Karmir-Blur'da 1956 yılında bulunan bir tabletin altındaki mühürden III. Sarduri ile III. Rusa'nın bir müddet birlikte ortak krallık sürdürdükleri anlaşılmaktadır (Azarpay, 1968: 115, dñn. 220, 224). Bundan sonraki dönem hakkında gerek Urartu kaynaklarında gerekse Urartu devleti hakkında bu zamana kadar ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz. Bu da M.Ö. 635 ile 585 yılları arasındaki elli yıllık sürenin karanlıkta kalmasına sebep olur.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir. Bu

⁴⁵ Asur kaynaklarında bu konunun ifade edilış şekli için bk. Çilingiroğlu, 1994: 109.

⁴⁶ Bir Asur yazıtında Asurbanipal, iki ÷lke arasındaki ilişkilere gelişmesini şöyle özetler: "... O (Ursa) bana alicenap selamlarını gönderdi.". LAR II, 871.; Tarhan, 1978: 182; Çilingiroğlu, bu ilişkilere iyileşmesini her iki ÷lke için de tehlike haline gelen Medlere karşı alınmış bir önlem olarak değerlendirir. Çilingiroğlu, 1994: 110.

kayıtlarda İskitlerin, "Urartu topraklarına kadar" ilerledikleri ifade edilmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 47). Buna göre İskitler M.Ö. 609'da Urartu krallığını ortadan kaldırmışlardır (Belli, 1982: 178; Durmuş, 1993: 66; Durmuş, 1997: 280; Memiş, 2003: 193).

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasal ve ulusal varlıklarını korumuş olan Urartular, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda "Ön Asya" ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır.

Bu devletin konfederasyon dönemi de dikkate alınır, Anadolu'nun tarihinde 600 yıl süresince varlık göstermişler, Asur krallığı ve bozkır kavimler ile yaptıkları mücadelelerle Anadolu tarihinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuşlardır.

Frig Devleti'nin Kuruluşu ve Genişleme Siyaseti

Yaklaşık olarak M.Ö. 1200'lerde Hitit İmparatorluğu, aralarında Doğu Karadeniz'de oturan Kaşkaların da bulunduğu istilacı topluluklar tarafından yıkılmıştır (Wittke, 2006: 12-13). Alacahöyük, Alishar ve Boğazköy kazılarında bu döneme ait yangın tabakaları, bu istilaların ne derece etkili olduğunu kanıtlar niteliktedir. Söz konusu istilaların sonucu olarak Orta Anadolu'da karanlık bir döneme girilir. M.Ö. 8. yüzyılda bu karanlık dönemin sona ermesiyle birlikte ise merkezi Gordion olmak üzere Frig hâkimiyeti görülür (Sevin, 1982a: 253).

Yazılı kaynaklar ve Frig yayılım alanı içersinde gerçekleştirilen kazılardan, Frigler hakkında bilgi edinmekteyiz. Frigler hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar Asur, Urartu, Geç Hitit vesikalaları ve Antik Yunan kaynaklarıdır (Devries, 2006: 44). Arkeolojik malzemeler ise önemli Frig yerleşmeleri olan Pazarlı ve Gordion'da gerçekleştirilen kazılar sonucu ele geçmiştir (Memiş, 1989: 87).

Anadolu'ya Balkanlar yoluyla M.Ö. II. binin sonlarında (M.Ö. 1200'ler) geldikleri kabul edilen (Voigt, 2006: 30; Devries, 2006: 43) Frigler'in bu tarihlerde Kızılırmak'ın batısındaki ilk yerleşimleri hakkında pek bilgi olmamakla birlikte, M.Ö. 8. yüzyıl Asur kayıtlarında isimlerine rastlanan ve Anadolu'ya Kafkaslardan geldiklerine inanılan Muşkilerin Orta Fırat Havzası'ndaki varlığı bilinmektedir. Bu durum Friglerle ilişkilendirilen Muşkilerin M.Ö.

9.-8. yüzyıllar arasında batıya doğru yayılmış olduklarını gösterir. Bu yüzyıllar arasında Muşki ülkesinin Geç Hitit Şehir Devletlerinden Tabal'ın kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Urartu'nun batısında ve Kızılırmak kavsinden Malatya'ya uzanan bir bölgede olduğu kuvvetle muhtemeldir (Sevin, 1982a: 253; Sevin, 2003: 239).

Asur kaynaklarında Muşkiler olarak rastlanan kavmin Friglerle ilişkilendirilmesi söz konusu olmasına rağmen, Frig⁴⁷ ve Muşki isimleri arasında bir benzerlik yoktur. Ancak Asur kralı II. Sargon'a ait bir yazıtta Midas için geçen Mita ifadesi, bu adın Midas'ın Asurcası olduğu fikrini verir. Ayrıca yine II. Sargon'a ait bir başka yazıtta Midas'ın Asur'la barış yaptığı ve haraç ödediği de vurgulanır (Devries, 2006: 49). Bu ilişkiler çerçevesinde Frig-Muşki eşitliğine temkinli yaklaşılması gerekmektedir (Genz, 2007: 138). Çünkü bu kral zamanına değin Frig adından hiç söz edilmemiş olmasının yanında Muşkilerden de farklı topluluklar olarak bahsedilmiştir. Ancak şurası bir gerçektir ki doğuda bu gelişmeler yaşanırken, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında batıda Midas'ın krallığının yükselişi Anadolu'daki en önemli siyasal gelişmedir (Sevin, 1982a: 254-255).

Antik kaynaklara göre, Frig Devleti'nin ilk kralı, Gordion'a adını vermiş olan Gordios'tur (Sivas, 2007a: 10). Bu kral ve dönemin siyasal olayları konusunda bilgi yoktur. Ancak arkeolojik kazılar Frigler'in Gordion'a M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında, yaklaşık olarak M.Ö. 850-800 yıllarında yerleştiklerini göstermiştir (Sivas, 2007b: 77). Bu dönemde Gordion'da görülen anıtsal mimari bunu kanıtladığı gibi, Gordion'un artık Frigler'in başkenti olduğu fikrini akla getirir (Devries, 2006: 44; Sevin, 1982a: 255).

Gordios'tan sonra Frig tahtına Midas geçmiştir. Asur kaynaklarına göre, M.Ö. 718-709 arasında tahtta kalan (Devries, 2006: 44; Sevin, 2003: 240) bu kral Frig Devleti'nin sınırlarını batıda Ege kıyılarından doğuda Kızılırmak'ın doğusuna kadar genişlettikten sonra Yunanlılarla bir takım ilişkiler içerisine girmiştir (Sevin, 2007: 194). Batılı kaynaklara göre Frig

⁴⁷ Friglerin kökeni konusunda detaylı bilgi için bk. Drews, 1993: 9-26; Mallory, 1989: 30 vdd; Carrington, 1977: 117-127

Devleti'nin en güçlü kralı Midas'tır. Yunanlılarla iyi ilişkiler içerisinde olan Midas bu iyi ilişkiler çerçevesinde tahtını Orta Yunanistan'daki Delfoi Apollon Tapınağı'na yollamıştır (Herodotos I, 14). Bundan başka Midas'ın Kyme kenti kralı Agamemnon'un kızı ile evlenmiş olması, M.Ö. 8. yüzyılın son çeyreğinde Frigler ile Batı Anadolu'daki Yunan kentleri arasındaki iyi ilişkilerin devam ettiğini de göstermektedir (Barnett, 1973: 428; Sams, 2007b: 60). Ayrıca Frigler'in Yunanlılarla gerçekleşen bu ilişkileri M.Ö. 700'lerde Gordion'da ele geçirilen Yunan çanak çömlekleri ve Anadolu'nun batısı ile Yunanistan'da ele geçen Friglerin tunç ve demir buluntularıyla doğrulanmıştır (Sevin, 1982a: 255; Tekin, 1998: 69; Conka, 2006: 57).

Frig toprakları Anadolu'nun en eski ve en işlek yollarının kavşak noktasında bulunuyordu. Bu yol aracılığı ile Frig ülkesi, Ege kıyıları, Doğu Anadolu ve Suriye üzerinden Kuzey Mezopotamya'ya bağlanıyordu. Bu yol, birçok coğrafyayı birleştiriyordu. Bir görüşe göre, Frigya toprakları hem bu anayolun bağlantısını sağlıyor hem de Friglere komşularının gözünde itibar sağlıyordu (Sevin, 1982a: 248). Batı Anadolu kıyılarından başlayıp, Güneybatı İran'a kadar ulaşan ve Pers kralı I. Darius tarafından geliştirilen bu yol Herodotos tarafından Kral Yolu olarak adlandırılmıştır (Herodotos V, 52). Bu konumuyla Frigya ülkesi ulaşım ve ticaret bakımından Ege ile Önasya arasında bir düğüm noktasını oluşturmaktaydı. Bu stratejik konum ülkenin siyasal örgütlenmesine de etkide bulundu. Frigler'in güçlü bir siyasal yapı olarak adını duyurmaya başladığı M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda Doğu Anadolu'daki Urartu Krallığı'nın Anadolu ticaret yollarını egemenliği altına aldığı zaman dilimidir. Kuzey Suriye limanları, Kuzeybatı İran, Kafkasya ile İç ve Doğu Anadolu mallarının Batı'ya dışsattımının durduğu bu dönemde, Batı dünyası ile ticaret Anadolu kervan yolları üzerinden gerçekleşmeye başlamıştır. Nitekim başkent Gordion'da (Yassıhöyük) yapılan kazılar, Tabal kökenli tunç eserleri Kızılırmak'ın batısına kadar ulaştığını gösterdiği gibi, bunun yanında Frig kökenli maden eserlerinin de Batı Anadolu kıyılarından Yunanistan'a kadar yayıldığını göstermiştir (Sevin, 1982a: 248-249; Conka, 2006: 57). Bu eserlerin en güzel

örneklerinden biri Friglerle birlikte Anadolu'da moda olan ve Frig yüksek maden teknolojisi ve endüstrisini gösteren fibulalardır⁴⁸ (Sivas, 2007a: 12).

Gerek arkeolojik gerekse tarihi kayıtlar, Frigya ve Batı Anadolu kıyıları ile Yunanistan arasında bazı ticaret ilişkileri olduğunu açık bir biçimde göstermektedir (Akurgal, 1995: 191 vd; Sevin, 2003: 241). Friglerin batı ile yapılan bu ticaretin yanında, M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı içinde Asur İmparatorluğu ve Kuzey Suriye ile de bazı ilişkiler içerisinde bulunduğu bilinmektedir (Devries, 2006: 49; Sevin, 2007: 194). Gordion'da bulunmuş hayvan başlı tunç bakraçlar ile işlenmiş ve işlenmemiş durumdaki bazı fildişi eserler bu ticaretten günümüze kalabilmiş Asur ürünleridir. Batı ve doğu ülkeleri arasındaki eşsiz konumu nedeniyle bu yoğun kervan ticaretinin nimetlerinden yararlanan ilk ülke kuşkusuz ki Frigya'dır. Frigler M.Ö. 8. yüzyıldaki bu güçlerini Anadolu kervan ticaretinin önem kazanmasına borçludurlar (Sevin, 1982a: 249; Sevin, 2003: 257; Sevin, 2007: 10). Ancak bu durum Midas'ın ölümü ile değişmiştir. Midas'ın ölümüyle Frig Devleti yıkılmış ama tümüyle tarih sahnesinden silinmemiştir. Bozkır kavimlerinin elinden kurtulan Frig halkı Orta Kızılırmak Havzası'na çekilerek bir süre daha varlıklarını sürdürmüşler ve eski geleneklerini devam ettirmişlerdir (Sevin, 2003: 242; Sevin, 2007: 195).

Frig Devletinin Yıkılışı

Friglerin Yunanlılar ile ilişkiler kurduğu dönemde Anadolu, kuzeyden gelen göçebe/atlı kavimlerin⁴⁹ tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu. Bu tehlikeyi yaratanlar Kimmerlerdi⁵⁰. M.Ö. II. binin ortalarından, M.Ö. I. binin ilk çeyreğine kadar Karadeniz'in kuzeyinde göçebe kabileler halinde yaşayan Kimmerler (Tarhan, 1984: 110), doğudan gelen İskitlerin istila ve baskısı sonucu

⁴⁸ Frig fibulalarının tipolojisi ve kullanım amaçları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muscarella, 1967; Muscarella, 2003: 225-252; Muscarella, 2007: 173-179, 256-263.

⁴⁹ Atlı Kavimler terimi, aynı zamanda bu kültürün sahibi olan Kimmer-İskit kavimlerine verilen isimdir. Bozkır kültürünün batıdaki temsilcileri olarak kabul edilmektedirler.

⁵⁰ Kimmerler, Tevrat'ta Gomer, Asur vesikalarında Gimirrai ve Antik Yunan kaynaklarda ise Kimmerioslar olarak geçmektedir (Tarhan, 1984: 109, 111).

güneye ve batıya göç etmek zorunda kalmışlardır. Kafkas geçitlerini aşan Kimmer göç dalgaları Doğu Anadolu merkezli kurulan Urartu Devleti'nin kuzey sınırlarından başlayarak kitleler halinde Anadolu'ya girmişlerdir. Bittel bu durumu şöyle açıklar:

"...Kimmerler'in Anadolu'yu istilası, kuvvetli bir ihtimalle Orta Asya'dan kaynaklanmış olan büyük bir göç hareketinin yan kolunu teşkil etmektedir. Bu hareket hiçbir zaman bir soygun seferi şeklinde değil, bütün bir halkın mal ve mülkleriyle beraber yaptıkları bir göç olarak nitelendirilebilir. Bunu bu bakımdan MÖ. 13 yüzyıldaki "Deniz Kavimleri'nin" hareketleri ile karşılaştırabiliriz..." (Bittel, 1962: 90).

Buradan anlıyoruz ki, M.Ö. 7. yüzyıldan başlayarak Anadolu üzerine gerçekleşen Kimmer göçleri sadece istila amaçlı değildir. Kimmerler'in bu göçleri aynı zamanda yeni bir yurt edinmek istediklerini de gösterir (Tarhan, 2002: 603).

Kimmerler, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Urartu Devleti ile karşılaşmışlardır (Çoban, 2015: 124). Bu göçebe kavimlere karşı Urartu krallarından I. Rusa ve II. Argiştı başarısız olmuşlar ve böylece Kimmerler kısa sürede Orta Anadolu'ya doğru ilerlemişlerdir (Sevin, 1982a: 256). Asur Kralı II. Sargon'un çabaları da sonuç vermeyince Kimmerler M.Ö. 7. yüzyılın ilk yıllarında Kızılırmak'a kadar ilerlemişlerdir (Durmuş, 1993: 65).

Urartu toprakları içerisinden geçerek batıya⁵¹ yönelen Kimmerler, Frig hâkimiyetindeki toprakları istila ederek Friglerin başkenti Gordion'u yağmalamışlardır. Bu istila sonrası Frig kralı Midas intihar eder. Gordion kazıları Kimmer istilasının boyutlarını ve kentin yoğun şekilde tahrip edildiğini gösterir (Barnett, 1973: 426; Akurgal, 1955: 123). Gordion kazılarında Kimmerlerin Frig topraklarını istila ettiklerini gösteren bazı küçük buluntularda vardır. Kimmerlerle ilgili bu küçük buluntular arasında okuçları dikkati çekmektedir. Gordion ve Demircihöyük'teki bir tümülüste, bu tip ok uçlarının ele geçmiş olması bu yöredeki Kimmer varlığına ait önemli arkeolojik bulguları oluşturduğu gibi Kimmer istilasının başka kanıtlarını da oluşturur (Dönmez, 2002: 36).

⁵¹ Kimmerlerin batıya hareketleri için bk. Tansuğ, 1949: 535-550; Tarhan, 1984: 109-120; Kimmer Kültürü, Kimmerlerin kökeni ve göç yolları için bk. Tarhan, 1979: 355-369.

Ayrıca Midas'ın gömüldüğü büyük tümülüsteki çok değerli ölü hediyeleri arasında altın eserlere rastlanmaması Kimmerlerin tüm altınları yağmalayarak beraberlerinde götürdükleri şeklinde yorumlanmıştır. M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreği içinde Kimmerlerin akınlarına karşı direnemeyen Frig Devleti birdenbire yıkılır ve Anadolu'daki güç dengeleri de büyük bir değişime uğrar. Frig devletini yıkarak gerçek gücünü gösteren Kimmerler bu bölgeye yerleşerek bozkır geleneğini devam ettiren bir devlet kurarlar (Tarhan, 1984: 112; Durmuş, 1997: 277-278).

Midas'ın ölümünden sonra Frig Devleti siyasal etkinliğini yitirmiş ancak tarih sahnesinden tümüyle silinmemiştir. Kimmer yağmalarından sonra Frig halkı Sakarya Vadisi'ne çekilerek, Lidya Kralı Alyattes'in M.Ö. 590 yılındaki Kızılırmak Seferi'ne⁵² kadar bağımsızca, bu tarihten M.Ö. 540'taki Pers istilasına kadar da Lidya'ya bağımlı olarak egemenliklerini sürdürmüşlerdir (Sevin, 1982a: 257).

M.Ö. 585 yılında Frig topraklarının Kızılırmak'ın doğusunda kalan kesimi Medler'in, batısındaki kısımları ise Lidyalıların denetimi altına girer (Sivas, 2007a: 14). Frig Devleti'nin bağımsızlığını kaybetmesi her ne kadar Frig kültürünün sona erdiği anlamına gelmese de bu durum, M.Ö. 550-540 tarihlerinde tüm bu toprakların Pers egemenliğine girmesi ile değişir ve Büyük İskender'in bölgeye hâkim olduğu tarihlere kadar, yaklaşık 200 yıl boyunca devam eder.

Böylece Frigya toprakları Pers İmparatorluğunun bir parçası olmuş Kapadokya, Paphlagonya ve Hellespontos ile birlikte Büyük Frigya satraplığına bağlanmıştır (Sivas, 2007a: 14).

⁵² Sevin, Lydia ve Med Devletleri arasında gerçekleşen bu savaşı "Kızılırmak Savaşı", savaş sonunda yapılan anlaşmayı ise "Kızılırmak Barışı" olarak adlandırmıştır. Eskiçağ literatürüne göre, bir bölgede bulunan buluntuların ya da bir coğrafya da gerçekleşen olayların o coğrafyanın ismine göre belirlenmesi bilinen bir yöntemdir. Bu yöntemden yola çıkarak, bize göre de söz konusu savaş ve sonrasında yapılan barışın, Kızılırmak yakınlarında gerçekleştiğinden hareketle, bu isimle adlandırılması doğru olacaktır (Sevin, 1982b: 286-287).

Kaynakça

- Akurgal, Ekrem (1955). *Phrygische Kunst*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Akurgal, Ekrem (1995). *Anadolu Uygarlıkları*. İzmir.
- Azarpay, Guitty (1968). *Urartian Art and Artifacts, A Chronological Study*. Berkeley and Los Angeles.
- Balkan, Kemal (1960). Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri. *Anatolia V*. s. 133-158.
- Balkan, Kemal (1964). Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı. *Ata. Konf. I*, s. 235-245.
- Barnett, Richard D. (1973). Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age. *CAH II /2*, s. 415-442.
- Barnett, Richard D. (1982). Urartu. *CAH III /2*, s. 314-371.
- Belli, Oktay (1982a). Urartular. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. I. s. 139-208.
- Belli, Oktay (1982b). Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi. *AnAr VIII*, s. 115-127.
- Belli, Oktay (1983). Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler. *AnAr IX*, s. 325-356.
- Belli, Oktay (1992). Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-Die Ausgrabungen der Urartaischer Festung Anzaf bei Van. *Arkeoloji ve Sanat 54-55*, s. 13-27.
- Belli, Oktay (1993). Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992). *Arkeoloji ve Sanat 58*, (özel sayı). s. 3-32.
- Belli, Oktay-Ceylan, Alpaslan (2003). 2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı. *KST 24/2*, Ankara. s. 311-324.
- Belli, Oktay-Ceylan, Alpaslan (2004). 2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı. *KST 25/2*, s. 29-40.
- Belli, Oktay-Ali M. Dinçol (1982). Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları. *AnAr VIII*, s. 167-179.

- Bilgiç, Emin (1959). Birkaç Yeni Urartu Kitabesi *TAD IX /1*, Ankara, s. 44-48.
- Burney, Charles (1957). Urartian Fortresses and Towns in the Van Region. *AS VII*, s. 37-53.
- Burney, Charles – Lang, David M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*. London.
- Ceylan, Alpaslan (2001). *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Erzurum.
- Conka, Sevil (2006). Metal Ticaret. *Arkeo Atlas 5*, 56-57.
- Çilingiroğlu, Altan (1977). "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *An Ar IV-V*, 1977, 235-251.
- Çilingiroğlu, Altan (1994). *Urartu Tarihi*, İzmir.
- Çilingiroğlu, Altan (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çoban, Hacı (2015). Kapadokya'da Kimmerler. *Cappadocia Journal of History and Social Science, Volume 4*, s. 121-131.
- Dinçol, Ali. M (1976). Die Neuen Urartaeischen Inschriften aus Körzüt. *İstanbul Mitteilungen XXVI*, s. 19-30.
- Dinçol, Ali. M. – Dinçol, Belkıs (1992). Die Urartaeische Inschrift aus Hanak (Kars). *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, s. 109-117.
- Dinçol, Ali. M.- Kavaklı, Ersin (1978). *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Anadolu Araştırmaları*. Ek Yayın 1, İstanbul.
- Diakonoff, Igor M - S.M. Kaskai (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Devries, Kelly (2006). Phryg Krallığı Midas'ın Ülkesi, *Arkeo Atlas 5*, s. 40-52.
- Durmuş, İlhami (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara
- Durmuş, İlhami (1997). Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *Bellekten LXI /231*, s. 273-286.

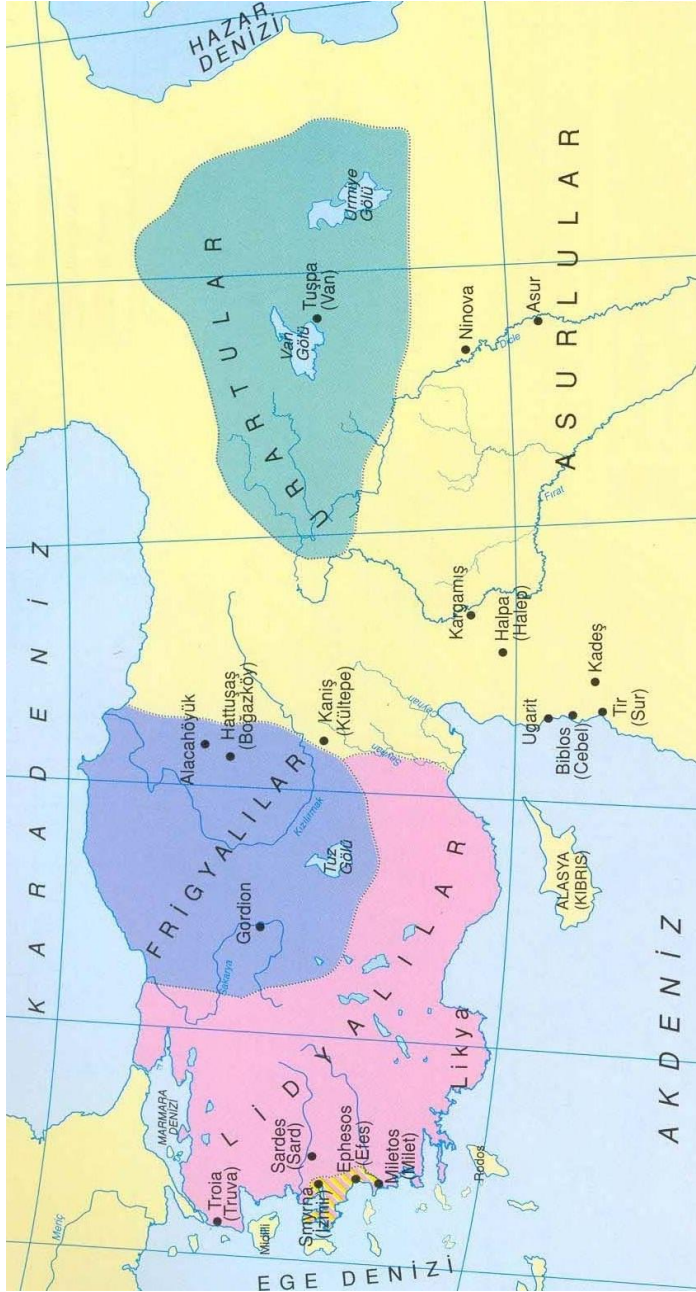
- Erzen, Afif (1978). *Çavuştepe I*. Ankara
- Erzen, Afif (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Genz, Hermann (2007). Kızılırmak Bölgesi'nde Demir Çağı. *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, (Eds: H. Sivas-T.T.Sivas). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 127-140.
- HChI, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, Graz, 1955-1957.
- Herodotos (1991). *Herodotos Tarihi*. (çev. M. Ökmen). İstanbul.
- Hulin, Peter (1960). New Urartian Inscriptions Stones at Anzaf. *AS X*, 205-207.
- Klein, Jeffrey (1974). Urartian Hieroglyphie Inscriptions From Altıntepe. *AS XXIV*, 77-94.
- Kleis, Wolfram (1979). Bastam I: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1972-1975, Berlin.
- Kleis, Wolfram (1988). Bastam II: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1977-1978. Berlin.
- LAR I-II (1968). *Ancient Records of Assyria and Babilonya I-II (ARAB I-II)*, New York.
- Memiş, Ekrem (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya
- Muscarella, Oscar W. (1967). *Phrygian Fibulae from Gordion*, London.
- Muscarella, Oscar W. (2003). The Date of the Destruction of the Early Phrygian Period at Gordion. *Ancient West and East 2/2*, 225-252.
- Muscarella, Oscar W. (2007). Frig Fibulaları. *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, (Eds: H. Sivas-T.T.Sivas). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları s. 173-180, 256-263.
- Özgüç, Tahsin (1966). *Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*. Ankara.
- Özgüç, Tahsin (196). *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*. Ankara.

- Payne, Margaret (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pehlivan, Mahmut (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Pehlivan, Mahmut (1991). *Daya(e)ni/Diau(e)hi, (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pehlivan, Mahmut (1994). Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, Ankara, s. 327-345.
- Piotrovskii, Boris (1968). *Urartu*. Geneva.
- Salvini, Mirjo (1967). *Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu*. Roma.
- Sams, Kenneth G. (2007a). Gordion ve Frigler. *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, (Eds: H. Sivas-T.T.Sivas). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 49-58.
- Sams, Kenneth G. (2007b). "Frigyalı Midas", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, (Eds: H. Sivas-T.T.Sivas), Yapı Kredi Yayınları-2613, İstanbul, 59-64.
- San, Oya (2000). Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı. *OLBA III*, Mersin, s. 19-28.
- Sandalgian, Joseph (1917). *Histoire Del' Armenie Des Ages du Paganisme*. Rome.
- Sevin, Veli (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. (Basılmamış Doçentlik Tezi). İstanbul.
- Sevin, Veli (1981). Menua'nın oğlu İnuşpua. *AnAr VII*, s. 1-5.
- Sevin, Veli (1982a). Frygler. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul. s. 247-274.

- Sevin, Veli (1982b). Lydialılar. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul. s. 276-308.
- Sevin, Veli (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul
- Sevin, Veli (2007). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara.
- Sevin, Veli – Belli, Oktay (1977). Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi. *AnAr IV-V*, s. 367-379.
- Sivas, Taciser (2007a). Frigler ve Frig Uygarlığı. *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, (Eds: H. Sivas-T.T.Sivas), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 9-14.
- Sivas, Taciser (2007b). Batı Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması. *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, (Eds: H. Sivas-T.T.Sivas), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 77-92.
- Tansuğ, Kadriye (1949). Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7.inci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti. *DTCFD VII /4*, s. 535-550.
- Tarhan, M. Taner (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonları*. (Basılmamış Doçentlik Tezi). İstanbul.
- Tarhan, M. Taner (1979). Eskiçağ'da Kimmer Problemi. *T.T.Kong. 8*, s. 355-369.
- Tarhan, M. Taner (1982). Urartu Devleti'nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler. *AnAr VIII*, s. 69-114.
- Tarhan, M. Taner (1983). The Structure of the Urartian State. *AnAr 9*, s. 295-310.
- Tarhan, M. Taner (1984). Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler. *AST 1*, 109-120.
- Tarhan, M. Taner (1986). Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri. *T.T. Kong. 9*, s. 285-301.
- Tarhan, M. Taner (2002). Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler. *Türkler Ansiklopedisi*. C. 1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 597-610.

- Tarhan, M. Taner- Sevin, Veli (1975). Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını. *Bellekten* 155, 389-400, (İng. 401-412).
- Tekin, Oğuz (1998). *Eski Yunan Tarihi*. İstanbul
- Tylecote, Ronald F. (1981). Iron Sands from the Black Sea. *AS XXXI*, s. 137-139.
- UKN (1960). *Urartskie Kliobraznyne Nadpisi*. Moskova.
- Ünsal, Veli (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Yapısı (Hitit-Urartu)*. Ankara.
- Van Loon, Maurits N. (1966). *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.
- Voigt, Mary M. (2006). Yassıhöyük ve Başkent Gordion. *Arkeo Atlas* 5, s. 26-34.
- Voigt, Mary M. (2007). Gordion Kazıları. *Friglerin Gizemli Uygarlığı*. (Eds: H. Sivas-T.T.Sivas). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 65-76.
- Wittke, Anne M. (2006). Phrygia Kayaların Efendileri. *Arkeo Atlas* 5, s. 10-24.
- Zimansky, Paul (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian of the Urartian State*. Chicago.

Ek

Demir Çağ'da Anadolu Kavimleri